

ЗВ'ЯЗКОВА ЕКСПЛІКАЦІЯ ПРЕДИКАТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті зrealізовано ідею зв'язкової експлікації предикатної семантики, визначено кореляції дієслівних зв'язок іменного складеного присудка із чотирма значеннєвими підкласами предикатів стану.

Ключові слова: дієслівна власне- і невласне-зв'язка, предикат входження/невходження, предикат тотожності, предикат називання, предикат подібності.

The idea or link-induced explication of predicate semantics is suggested and theoretically conceptualized, and the correlations of verbal links of nominal compound predicates with four semantic subclasses of predicates of state are determined.

Key words: verbal links proper, verbal links non proper, predicate of inclusion / exclusion, predicate of identity, predicate of naming, predicate of similarity.

У наявних дослідженнях, присвячених установленню співвідношень між компонентами семантико-синтаксичної та формально-граматичної структури речення, аналізують переважно кореляції предикатів і дієслівних присудків, що зумовлено їхньою ядерністю у формально-граматичній категорії присудка.

В іменному та прислівниковому складеному присудкові, як відомо, носієм предикативності є дієслівний зв'язковий компонент. Проте спеціального дослідження, у якому було б простежено співвідношення всіх дієслівних власне- та невласне-зв'язок цих складених присудків з різними типами семантичних предикатів елементарних речень, в українському мовознавстві ще немає. Воно може бути симетричним, коли предикат реалізований у формально-граматичній позиції присудка безпосередньо дієслівною власне- або невласне-зв'язкою, і асиметричним, якщо предикат експлікований у синтаксичній дієслівній позиції функціонально єдиним складеним присудком чи складеним головним членом односкладного речення, тобто його зв'язковим компонентом і призв'язковою іменною або прислівниковою частиною. У пропонованому дослідженні спробуємо встановити значення предикатів, самостійно зrealізовані дієслівними зв'язковими компонентами іменного складеного присудка.

Свою специфіку мають насамперед дієслівні власне- та невласне-зв'язки, що поєднуються з іменниковою частиною іменного складеного присудка. Вони корелюють із предикатами станової семантики чотирьох значеннєвих підкласів: 1) предикатами входження/невходження, 2) предикатами називання, 3) предикатами тотожності, 4) предикатами подібності.

Формально-граматична реалізація семантично елементарних речень, організаційним центром яких є предикат входження/невходження, має свої особливості, найважливішою з-поміж яких є асиметрія співвідношення між компонентами власне-семантичної і формально-синтаксичної структури речення, а саме те, що двом семантичним компонентам – предикатові входження/невходження і залежному від нього непередикатному іменникові із семантичною функцією композитива або компонентива – відповідає один формально-граматичний член речення аналітичної будови – іменний складений присудок, зв'язковий компонент якого реалізує предикат входження/невходження, а основна іменникова частина – непередикатний іменник із семантичною функцією композитива чи компонентива. Дієслівне вираження зв'язкового компонента має свою специфіку. Вона виявляється в наборі дієслівних власне-зв'язок, що визначають характер вираження семантики входження/невходження. У реалізації

предикатів входження/невходження перше місце посідають форми дієслівної власне-зв'язки *бути*, що поєднують підмет та іменникову частину іменного складеного присудка, лексичне наповнення яких взаємозалежне: іменник в основній частині складеного присудка виражає якусь сукупність, спільність (клас, розряд тощо), а підмет називає конкретний предмет або істоту, що входить як складник до цієї сукупності, пор. елементарні речення: *Орел – птах; Сестра – лікар; Вовк є ссавцем; Риба не є плазуном*. Серед форм найуживанішої власне-зв'язки *бути* переважає нульова (імпліцитна) форма теперішнього часу, що, як відомо, вживається з називним відмінком іменника, та форма *є*, для якої можливі називний та орудний відмінки іменника.

Нульова форма теперішнього часу власне-зв'язки *бути* надає значенню входження відтинку впевненого ствердження, констатації, пор.: *Ссавці, птахи, плазуни, риби, земноводні, круглороті – це хребетні; Яблука, груші, сливи, абрикоси – фрукти*. Форми минулого та майбутнього часу цієї власне-зв'язки вживають переважно в реченнях, де йдеться про входження особи до якоїсь сукупності, спільноти, пор.: *Бабуся була хірургом, внучка буде педіатром*.

Форми власне-зв'язок *становити, являти собою* обмежені у своєму вжитку з іменниковою частиною складеного присудка як засобом реалізації композитива. Вони можливі передусім там, де композитив виражає не однослівна іменникова назва, а двослівна (багатослівна), до якої входять іменники *клас, вид, група, тип, підтип, сукупність, комплекс, конструкція* і под. Наприклад, у неелементарному реченні *Ссавці, птахи, плазуни, риби, земноводні, круглороті становлять підтип найвище організованих тварин* власне-зв'язка *становлять* корелює з предикатом входження, що поєднує компонентиви *ссавці, птахи, плазуни, риби, земноводні, круглороті* з композитивом *підтип тварин*.

З приводу статусу інших дієслів, співвідносних із предикатами входження/невходження, у дослідників немає спільної думки. Ідеться про такі дієслова (навіть стійкі дієслівні сполуки), як *належати, не належати, входити до складу, не входити до складу, зараховувати, не зараховувати, перебувати в лавах (у складі)* та ін. Деякі дослідники, зважаючи на характер семантичного відношення, а саме на підведення класу конкретних предметів під клас узагальнених предметів (у них – предикатів), вважають, що основними виразниками предикатів у цих моделях речень є імена з узагальненою (сигніфікативною) семантикою, дієслова ж “виконують функцію зв'язки, а також функцію експлікаторів-компенсаторів актуалізаційних категорій” [4, с. 170]. Така кваліфікація видається не зовсім переконливою. З одного боку, згадані дієслова у формально-синтаксичній структурі речення функціонально уподібнюються до форм теперішнього часу власне-зв'язки *бути* (пор.: *Орел належить до птахів і Орел – птах*), проте вони не зазнають навіть часткового семантичного зневиразнення, що слугувало б підставою для надання їм статусу невластивості зв'язки, з іншого боку, їх не можна вважати виразниками простого дієслівного присудка, оскільки вони функціонально уподібнилися до дієслівної зв'язки. Саме тому логічнішим видається надати таким дієсловам (стійким дієслівним сполукам) статусу перехідного формально-граматичного компонента двоскладного речення, що, реалізуючи значення предикатів входження/невходження, посідає проміжне місце між зв'язковим компонентом іменного складеного присудка і простим дієслівним присудком. Пор. у реченнях: *Плазуни належать до хребетних; Іменник мати належить до III відміни; Вона не належала до того товариства; Інститут української мови входить до Відділення мови, літератури та мистецтвознавства; Обидва вони входили в повстанський комітет (П. Панч); Деякі політики не зараховують його до чорновоїців (Україна молода, 11.09.2009)*.

Такий самий статус, на нашу думку, мають і форми дієслів *складатися, об'єднувати, охоплювати, містити* та ін. Від попередніх їх відрізняє лише те, що вони поєднуються у формально-синтаксичній структурі двоскладного речення із залежним іменниковим (числівниково-іменниковим) компонентом, який реалізує непередикатний

іменник семантично елементарного речення з функцією компонентива, пор.: *Слово складається з літер; Агрегат складається з трактора, сівалки та борони; Членистоногі об'єднують 10 класів; Таке біле золото містить 25% паладію і 75% золота* (Главред, 1.02.2009); *Стоматидин містить гекситидин, лимонну кислоту, ментол та етиловий спирт* (З інструкції).

Якщо власне-зв'язки *бути, становити, являти собою* вказують на постійний характер значення входження/невходження, за винятком форм зв'язки *бути*, ужитої зі знахідним іменника і прийменником *за* (пор.: *Щоб була вона за матір* (Т. Шевченко), то невласне-зв'язки *ставати/стати, робитися/зробитися* і под. передають набуття постійної або тимчасової, належності до кого- або чого-небудь (пор.: *Діти стають сиротами при живих батьках* (Україна молода, 11.06.2008); *Тітусю, не журіться: я стану за вчителя і вас до себе візьму* (Т. Осмачка), а *вважатися* та ін. – визнання належності, входження до кого-, чого-небудь (пор.: *Фільм "Закон і порядок" вважається найтривалішим серіалом у світі, оскільки виходить із 1990 року* (Україна молода, 22.09.2009); *У Стародавньому Єгипті, Ассирії і Вавилоні число "666" вважалося числом Сонця* (Главред, 9.09.2009).

Предикати тотожності як значеннєвий підклас предикатів стану в інтерпретації І.Р. Вихованця – семантично однотипні предикатні знаки, що пов'язують денотативно спільні непередикатні іменники [1, с. 35]. Ця семантична специфіка предикатів тотожності спричинила обмеженість їхньої зв'язкової експлікації у формально-синтаксичній позиції іменного складеного присудка. Типовим формально-граматичним представником цих предикатів є нульова форма теперішнього часу дієслівної власне-зв'язки *бути*, рідше, передусім у книжному вжитку, цю функцію виконує її форма *є*.

Нульова форма та форма *є* теперішнього часу власне-зв'язки *бути* корелюють з предикатом тотожності семантично елементарного речення, якщо один залежний від нього непередикатний іменниковий компонент визначає істоту чи конкретний предмет, який денотативно ототожнюється з іншою істотою або конкретним предметом, вираженим другим залежним від предиката тотожності непередикатним іменником. Перший залежний непередикатний іменник у власне-семантичній структурі виконує функцію суб'єкта ототожнення, або ідентифікатива [1, с. 41], а другий – функцію об'єкта ототожнення. У формально-граматичній структурі речення із суб'єктом ототожнення корелює підмет, а з об'єктом ототожнення – іменникова частина складеного присудка. Отже, нульовій формі теперішнього часу власне-зв'язки *бути* в семантичній структурі елементарного речення відповідає предикат тотожності, а при зв'язковій іменниковій частині складеного присудка – аргумент із семантичною функцією об'єкта ототожнення. До того ж нульова форма цієї власне-зв'язки поєднує іменникову частину складеного присудка з підметом ще й за допомогою частки *це*, пор. в елементарних і неелементарних реченнях: *Павло Губенко – це Остап Вишня; Дніпро – це Бористен; Аеродром – це летовище; Інфінітив – це неозначена форма дієслова*.

Дискусійним є питання про роль зв'язкового компонента (міжкомпонентного елемента [2, с. 13]), вираженого нульовою формою або формою *є* власне-зв'язки *бути* і вжитого між повторюваними іменниками в реченнях, статус яких дослідники визначають неоднаково. Одні вважають їх синтаксично членованими реченнями із специфічною узагальненою семантикою. Зокрема, Н.Г. Горголюк кваліфікує речення з тавтологією головних членів як синкретичні моделі речень зразка N1 – N1, тому що вони "в логіко-семантичному аспекті поєднують властивості як речень тотожності, так і речень характеристики [2, с. 13]. Інші дослідники відносять їх до речень фразеологізованої структури, тобто до тих, які не членують на головні та другорядні члени речення [5, с. 8 – 10]. Серед них фразеологізовані речення на зразок *Закон є закон; Жінка як жінка; Чоловіки як чоловіки* і под. Саме тому немає підстав співвідносити нульовий компонент або компонент *є* між повторюваними іменниками з предикатом тотожності семантично елементарного речення.

Семантичний підклас предикатів називання в межах предикатів стану в українському мовознавстві свого часу виокремив І.Р. Вихованець, характеризуючи непредикатний знак (іменник) із семантичною функцією ідентифікатива [1, с. 41]. Цікаво, що цей непредикатний компонент він увів у валентне оточення предикатів тотожності і предикатів називання, що слугує підставою вважати їх близькозначними і водночас самостійними семантичними підкласами предикатів стану. Нерідко предикати називання зараховують до предикатів тотожності [3, с. 122; 2, с. 5], проте речення, породжені цим значенням предиката тотожності (стану), зараховують до речень називання, номінації [3, с. 122], що видається нелогічним.

Типовим формально-граматичним репрезентантом предиката називання виступає нульова форма теперішнього часу та форма *є* власне-зв'язки *бути*, якщо вони поєднуються з іменниковою частиною складеного присудка, вираженою іменником – власною назвою та підметом, роль якого виконує непредикатний апелятив, пор.: *Дівчина – Оксана; Він є Остап; Річка є Дніпром.*

Функціональними еквівалентами обох форм власне-зв'язки *бути* в реалізації предиката називання значно частіше бувають форми дієслівних невластне-зв'язок *називатися, зватися, іменуватися, величатися* і под., специфіка вживання яких полягає в тому, що вони поєднуються з іменниковою частиною складеного присудка, яка може бути експлікована також іменником – загальною назвою, цілісною словосполучкою, причому він може мати форму називного та орудного відмінка, пор.: *Уперше почув на Заході, що криниця тут називається “журавель”, а ще – “гусак”* (Україна молода, 17.06.2008); *З 1805 до 1851 року Європейська площа іменувалася Театральною на честь першого міського театру, що був тут* (О. Браславець); *Ментом я звусь, Анхіала премудрого я величаюсь Сином...* (Гомер, перекл. Б. Тена).

Від дієслівних невластне-зв'язок *називатися, зватися* як формально-граматичних репрезентантів предикатів називання потрібно відрізнити використання їх зі значенням невластне-зв'язки *вважатися*, поєднуваної з предикативним прикметником у структурі іменного складеного присудка, який експлікує у формально-граматичній будові двоскладного речення предикат якості, пор.: *Чортотлицька Січ справедливо називається (= вважається) найславетнішою з-поміж усіх запорозьких Січей...* (Д. Яворницький); *Відавна цей орудний зветься (= вважається) в нашій науці присудковий...* (І. Огієнко).

Форми *називається, зветься* в науковій мові, зокрема у визначеннях понять, широко вживають у функції форм теперішнього часу дієслівної власне-зв'язки *бути*, що, як уже зазначалося, самостійно експлікують значення предиката входження, пор.: *Іменником називається частина мови, яка позначає предмет і виражає це узагальнене значення за допомогою граматичних категорій роду, числа і відмінка* (Із підручника) і *Іменник – це частина мови..;* *Узгодженням зветься такий синтаксичний зв'язок між ведучим і залежним членами словосполучення, при якому форми словозміни залежного члена уподібнюються формам ведучого члена* (Із монографії) і *Узгодження – це такий синтаксичний зв'язок...*

У наявних класифікаціях предикатів української мови предикати подібності в окремий семантичний клас чи підклас не виділені. Про них здебільшого згадують дослідники семантики двовалентних предикатів якості. Вони, зокрема, зазначають, що деякі з цих предикатів “вказують на часткову спільність ознак у двох порівнюваних предметах чи істотах, тобто на їх подібність, схожість” [8, с. 69]. Виразниками предикатів подібності, схожості вважають предикативні якісні прикметники *подібний* та *схожий* [6, с. 11; 8, с. 69; 7, с. 37]. І.Р. Вихованець свого часу виокремив речення, породжені ними, у самостійний тип елементарних речень із предикатами стану [1, с. 46]. Пор. у реченнях: *...дід був дуже подібний до козака-чаклуна й характерника із “Страшної помсти” Гоголя* (І. Багрянний); *Тимко схожий на матір* (Гр. Тютюнник); *Дружина схожа до гречанки* (Л. Первомайський).

Другим способом вираження подібності традиційно вважають двоскладні речення з іменним складеним присудком, обов'язковим компонентом яких є порівняльний сполучник подібності, ірреальності. Лише новий підхід до речення як до багаторівневої синтаксичної одиниці, що передбачає з'ясування співвідношень між компонентами його рівнів, дав змогу встановити самостійну власне-зв'язкову експлікацію предикатів подібності у формально-граматичній структурі речення. Зокрема, найпоширеніше його реалізує нульова форма теперішнього часу власне-зв'язки *бути*, дещо рідше – її форми минулого часу і зрідка – форми майбутнього часу та умовного способу. Що ж до породжених предикатами подібності непередикатних аргументів із семантичними функціями суб'єкта порівняння та об'єкта порівняння, то у формально-синтаксичній структурі елементарного речення їм відповідає підмет та іменникова частина складеного присудка, перед якою вживаються здебільшого порівняльні сполучники подібності або вказівні частки *то*, *це*, через що його ще називають порівняльним присудком, пор.: *Життя – як вокзал. Хтось приїжджає, хтось – від'їжджає* (Л. Костенко); *Голос – наче блямба* (Л. Костенко); *Лиш твоя [рука] – немов усохлий сук* (Д. Павличко); *Ці березуни – немовбито беркути* (Д. Павличко); *Голова без ума – що ліхтар без світла* (Укр. прислів'я); *Чужа душа – то тихе море сліз* (Л. Костенко).

Іменникову частину складеного присудка у формі називного відмінка може поєднувати з підметом нульова форма власне-зв'язки *бути* і без порівняльних компонентів, пор.: *Життя – театр, а ми в ньому – актори*.

Для дієслівних невластивих зв'язок значення подібності предикатів стану є периферійним. Його репрезентують здебільшого форми минулого часу таких невластивих зв'язок, як *стати* та *зробитися*, пор.: *Місто стало ніби мрець; Він зробився наче камінь*.

Отже, самостійну зв'язкову експлікацію мають чотири значеннєвих підкласи предикатів стану – предикати входження/невходження, тотожності, називання та подібності. Спеціалізованими виразниками семантики входження/невходження є форми дієслівної власне-зв'язки *бути*, передусім нульова та форма *є*, що поєднують підмет, який називає конкретний предмет або істоту, та іменникову частину складеного присудка, що виражає сукупність, спільність, до якої входить цей предмет або ця істота.

Типовим формально-граматичним представником предикатів тотожності є нульова форма теперішнього часу дієслівної власне-зв'язки *бути*, що поєднує два залежних від цього предиката непередикатних іменникових компоненти зі значеннями істоти чи конкретного предмета, які ототожнюють за їхнім денотатом.

До основних засобів формально-граматичної експлікації предикатів називання належать нульова форма та форма *є* дієслівної власне-зв'язки *бути*, а також форми невластивих зв'язок *називатися*, *зватися*, *іменуватися*, *величатися*, що поєднують іменникову частину складеного присудка, виражену іменником – власною назвою, з підметом, роль якого виконує непередикатний апелятив.

Нульова форма дієслівної власне-зв'язки *бути*, що поєднує іменникову частину іменного складеного присудка з підметом разом із порівняльним сполучником, презентує спеціалізований засіб експлікації предикатів подібності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Семантична структура елементарного речення / І.Р. Вихованець // І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 25 – 66.
2. Горголюк Н.Г. Речення тотожності в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н.Г. Горголюк. – К., 2005. – 20 с.
3. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / Анатолій Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 662 с.
4. Леута О. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові / Олександр Леута. – К.: Такі справи, 2008. – 208 с.

5. Личук М.І. Ступені фразеологізації речень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / М.І. Личук. – К., 2001. – 16 с.
6. Пасічник І.А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02.01 “Українська мова” / І.А. Пасічник. – К., 1998. – 16 с.
7. Степаненко М.І. Прикметнико-іменникові словосполучення у сучасній українській мові (формально-синтаксичний і семантичний аналіз) / М.І. Степаненко. – Полтава, 1992. – 103 с.
8. Тимкова В.А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові: [монографія] / В.А. Тимкова. – К.: Кондор, 2005. – 134 с.